

FTAXP 03.61.21

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.171](https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.171)

¹Қожахметов Б. ²Картаева Т. *³Бейсегулова А.
^{1, 2, 3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹explorer_kz@mail.ru, ²kartaeva07@gmail.com, ³aika_n75@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ИТ ТҰҚЫМДАРЫН ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ: ТУРКИЯ ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа. Ежелгі (аборигендік) ит құқымдарының соның ішінде қазақы тазы/төбет, қырғыз тағаны, өзбек тазысы, түрімен тазысы, алабайы тұқымдарының тарихы мен қайта жандануын зерттеу қазіргі заманғы «адам мен табиғат» қарым-қатынасының күрделенген тұсында аса маңызды шара. Қазақы тазылар, қырғыз тайғаны, өзбек тазысы – Солтүстік Африкадан Орталық Азияға дейін кездесетін Шығыс тазылар тұқымдасының мүшесі. Сондай-ақ төбеттер Еуразия кеңістігінен – Оңтүстік Батыс Азия аралығында кездесетін ежелгі ит тұқымдары. Орта Азия тазы мен төбеттің отаны болып саналатыны сөзсіз. Иттің қазақтың «жеті қазынасының» бірі ретінде иттің қасиетті саналуы қазақ халқының санасына берік орныққан. «Жеті қазына» құрамының әртүрлі нұсқасы болғанымен барлық нұсқасында «ит» танымы атадан балаға өзгеріссіз жеткен. Соңғы жылдары қазақ халқының мәдени құндылықтарының бірі қазақы тазы мен қазақы төбеттің таза тұқымдары санының азайып кеткені, тіпті кей өңірде мүлдем жоғы анық байқалды. Сандай-ақ тазы тұқымынан жарғақ тұқымының саны шашақ тазыға қарағанда күрт азайған. Таза қанды төбеттердің түр-типтерінің өзгеріске енуі соңғы жылдары анық көрініс тауып, дәстүрлі ит өсірушілер арасында алаңдаушылық тудырды. Ежелгі ит тұқымының жанашырлары, дәстүрлі ит өсірушілер мен кәсіби кинологтар таза қанды тазы, таза қанды төбет тұқымдарының азаюы мен өзгеріске енуіне қатысты ашық қоғамдық пікір білдіруі үкіметтік деңгейде қолдау тапты.

Алғыс: Осы мақала «AP14869303 – Қазақстанның ежелгі және қазіргі мәдениетіндегі қасқыр мен иттің рөлін этнозооархеологиялық зерттеу» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Кілт сөздер: Ит, тазы, төбет, Жеті қазына, қасиеттілік, құқықтық этнология.

Кіріспе

Ежелгі ит тұқымының тарихи дәуірлерде құқықтық қорғалуының кепілі қазақ халқының байырғы тұрмыс-тіршілігінде ерекше қастерлейтін «жеті қазына» ұғымы (Қазақтың этнографиялық..., 2017: 525). Фольклорлық деректердің бірінде «ит жеті қазынаның бірі» десе, тағы бірінде «құмай тазы жеті қазынаның бірі» деп нақтылайды. Қазақы, дәстүрлі ортада «ит жеті қазынаның» бірі қазақы ит тұқымының барлық түріне қастерлі ұғыммен қарайды. Қазақтың «жеті қазына» ұғымы «жігіттің жеті қазынасы», «ердің жеті қазынасы» деген ұғымен де кездеседі.

Дәстүрлі, тарихи кезеңдерде көшпелі өмір салтын, дәстүрлі ауыл салтын ежелгі ит тұқымы тазы немесе төбетсіз елестету мүмкін емес. Тазы мен төбеттің жаратылысы, сыртқы сипаты, мінез-құлқы, келбеті, қимыл шапшаңдығы, типі, аңшылық қабілеттері әртүрлі болғанымен, екеуіне ортақ қасиет екеуі де қожайынына қызмет еткен, үйді, мал отарын қорыған, екеуінде де аңшылық қасиет болған. Саятшы, аңшының, малшының бірнеше тазысы, бірнеше төбеті болған. Салбурын, қансонарға бірнеше тазы бірге шыққан. Мыңғырған отарды бірнеше төбет бірге қорғаған. Тазы ежелден сән-салтанаты келіскен, ширақ, жүйрік, шапшаң, бойшандығымен ерекшеленсе, төбет ежелден ірі, күш иесі, жұмыр, жүнді, кең кеуделі, сенімділігімен танымал. Оларда адамдармен бірге, иесімен бірге түрлі

тарихи кезеңдерден өтті. Жазба деректерге сүйінсек қазақы ит тұқымын ресми әкімшілік тұрғыда қорғауға алғашқы талпыныс 1898 жылы Торғай облысында орын алған. Торғай облысы малдәрігерлерінің санақ жүргізуі бойынша әр үйде кемі бір-екі иттен, мал отары көп үйде 10 иттен, барлығы облыста 150000-нан 160000-ға дейін ит тіркелген. Торғай облысы, Торғай уезінде 100-ден тазы болған. Таза тұқымды, аңшы құмай тазыны жақсы ат немесе жақсы түйеге айырбастаған (Добросмыслов, 1898: 1–2).

Отаршылдық кезең, Кеңестік дәуірдің алғашқы жылдары басқа ит тұқымдарының Еуропалық ит тұқымдарының келуі себепті қазақ итінің тазақандылығының бұзылуына 1937-1938 жылдары «Қазақстан аңшылық-кәсіптік станциясы» көңіл аударады. «Қазақстан аңшылық-кәсіптік станциясы» қызметкерлері тазының таза қандылығын сақтап қалу ісін ресми көтеріп, зерттеу, есепке алу, санақ жүргізу, қайта қалпына келтіру ісін жоспарға енгізеді. Тазақандылығын зерттеуге Алматы облысынан – 70, Қызылорда, Қарағанды облыстарынан – 25, Оңтүстік Қазақстан облысынан – 76, Ақтөбе облысынан – 45 тазы алынады. 1938 жылы Қазақстаннан 7000 тазы санақ кітабына тіркеген (Слудский, 1939: 1, 6).

Дерек кісі-қариялардың айтуынша 20 ғасырдың 60-70-ші жылдары Қазақстанның батысында қой отарында «айналма» ауруы эпидемияға айналған екен. Қойға түсетін айналма құрты иттен жұғады деген қауесетпен қазақы төбеттің көбі атылып кеткен. 1960 жылдардың ортасында иттен ауру тарайды деген қауесетпен Зайсан, Тарбағатай, Ақсуат аудандарында қазақ иттерін іздеп жүріп атқан, иесінің итін тығып тастаған оқиғалар болған (Тоқтабай, 2021: 5).

1966 жылы Қытай Халық Республикасында мәдениет төңкерісі болып, Қытайдағы этникалық қазақтар қолындағы төбет пен тазыны ескінің сарқыншағы деп өсіртпеу саясаты орын алған, әрі қазақ итінің еті тәтті деген қауесетпен қазақы ит тұқымына көз тіккенде, қазақ итін ұрлау орын алған. Осылайша Қытайдағы қазақтардың да қазақы тұқымды иттері азайған. 2000 жылдан бастап жергілікті қазақ интеллигенттері, қазақ ақсақалдары қазықы төбет, қазақы ит тұқымының азайып кету мәселесін көтеріп, Үкімет деңгейіне жеткізеді. Нәтижесінде Іле-Қазақ автономиялық облысының саяси бюросында «Қазақ төбет иті тұқымын жаңғырту, зерттеу, өсіру, заманға лайықты пайдалану» атты қаулы қабылдайды. Үкімет қолдауымен қазақ төбетін өсіру питомнигі ашылады (Тоқтабай, 2021: 309).

ҚХР, Іле-Қазақ автономиялық облысы қазақ төбетін ресми қорғауды қолға алған алғашқы мемлекет. Қазақстанда қазақ малшылары мен аңшыларының қолындағы тазақанды төбеттің азаюымен қатар дене тұрқысының майдалана бастауы көрініс ала бастады. Қазақы ит тұқымдарының азаюы, түр-типіннің өзгеріске енуі қоғамдық пікірлерге ұласып, ит мәселесі Үкімет деңгейінде көтерілді.

Басқа ит тұқымдарымен араласуы себепті қазақ төбетінің түр-сипатының өзгеріске енуі Моңғолия қазақтарының төбеттерінен байқалады. Көшпелі мал шаруашылығымен айналыса отырып төбет өсіру ісіне көзқарас Моңғолия, Баян-Өлгей қазақтарынан бақыланды. Баян-Өлгейдің Сақсай сумының жергілікті малшы қазақтардың есебі бойынша 30 қазақ төбеті бар. Мұзтау етегіндегі Қақ жайлауындағы малшыларда малдың көптігіне қарай әр үйде 2-3 төбеттен бар, барлығы дерлік мал қоруға және аңшылыққа бейім, әсіресе суыр қазақы төбеттердің аңшылық нысаны. Моңғолия қазақтарының төбеттері иесімен бірге көшпелі өмір сүруі себепті, денелері шымыр, тарамыстары тартылған, ширақ келеді. Жүнді, терісінің қалың, құйрық жүнінің сабалақ, төрткөз, түсінің біртекті келуі қазақ төбетінің генетикалық сипатының берілуін айғақтайды. Моңғолия қазақтары арасында қазақ төбетін қорғау ресми емес сипатта, күнделікті тіршілікте халықтық білімге сай, малын қорғаумен тең дәрежеде жүреді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Ежелгі және қазақы ит тұқымдары тазы мен төбетке қатысты дерек көздерін заттай деректер, яғни археологиялық қазбалардан табылған ит сүйектері, ит және иттің дене мүшелерімен байланысты бейнелер салынған, қашалған бұйымдар, петроглифтік бейнелер, алғашқы авторлардың жазба деректері, фольклорлық деректер, аудио-визуальды деректер құрайды. Халықтық білімге негізделген дәстүрлі құқықтық қорғауға иттің «жеті қазынаның» бірі болуы негіз болады. А.Добросмысловтың 1898 жылы «Тургайская газета» басылымында жариялаған «Разведение и содержание киргизами собак» атты мақаласында Торғай өңірі қазақтарының тазы және төбет өсіру ісіне арнап, қазақы ит тұқымының болжалды есебін берген (Добросмыслов, 1898). А.А. Слудскийдің «Азиатская борзая таза и охота с ней» атты кітабы қазақ тазысын қорғау және сақтау мәселесіне арналған (Слудский, 1939). А.Токтабайдың «Қазақ төбеті берік қолда» атты жазбасында соңғы жылдарда қазақ төбетінің азайып кетуі мәселесін көтереді (Токтабай, 2021). А. Токтабайдың «Қазақтың тазы» атты кітабы қазақ тазысының қазақ халқының мәдениетінде ролі қашанда болғанын айғақтайды (Токтабай, 2003). Қазақы ит тұқымын құқықтық қорғауды ұйымдастыру мәселесін сараптауда дерек көздерге әдеттік құқық жүйесіне қатысты алғашқы жазба деректер мен жануарлар дүниесін қорғау және аң аулау қағидаттарын жүзеге асырумен байланысты құқықтық-нормативтік ресми құжаттар негізге алынады. Отандық ғылыми айналымда бар «құқықтық этнология» бағытындағы жазылған еңбектер әдеттік-құқық, қазақ билерінің дала заңын жүргізуі, билердің, ақсақалдар кеңесінің қоғамдағы орнына арналған (Әлімбаев, 2024: 23–56)

Мақалада қазіргі заманғы әлеуметтік этнология ғылымындағы «құқықтық этнология» бағытына жататын «ежелгі ит тұқымын» тірі ескерткіш ретінде қарап, «ит қорғаудың» құқықтық-нормативтік құжаттарын ұлттық көзқарас мүддесіне пайдалану тұрғысынан талдау жасалады. Талқылау барысында Орта Азиядағы көрші мемлекеттер мен Түркия мемлекетінің «ит қорғау» ісіндегі құқықтық-нормативтік құжаттары салыстырмалы сараптау жасауға негіз болды. «Ит қорғау» мәселесіне қатысты дәстүрлі далалық этнографиялық экспедиция кезінде жинақталған халықтық білім мен халық пікірі де назарға алынды, сондай-ақ отандық этнология мен заң ғылымының тоғысындағы шекаралық, пәнаралық зерттеу әдісі басты назарда ұсталды.

Қазіргі таңда этнология ғылымы мен заң ғылымында антропологиялық, герменевтикалық, институционалдық, этномәдени және пәнаралық негізде сараптайтын құқықтық білімнің жаңа парадигмалары пайда болды және дами бастауы құптарлық мәселе. Сол «құқықтық білімнің» қазақы ит тұқымдарын қорғауға қатысты туындауы бүгінгі қоғамда жаңа серпіліс тудырды. Этнология ғылымында немесе заң ғылымында «құқықтық этнология» әлі де жеке зерттеу пәні ретінде қалыптасқан жоқ және құқықтық этнология әдіснамасын ғылыми білімдер жүйесі контекстінде ғылыми талдау да қалыптаспаған салаға жатады. «Құқықтың этнология» итану тұрғысынан келгенде «когнитивтік этнология (лат. *cognitio* – білім) – жануарлардың интеллектісін, зоопсихологиясын зерттейтін ғылым саласымен де тығыз байланысты.

Отандық «құқықтық этнология» бағытында итті қорғауды талдау арнайы зерттеу нысаны болған емес, «ит қорғау» мәселесіне отандық ғылымда алғаш рет қадам жасалып отыр.

Талқылау

Қазақы ит тұқымын құқықтық қорғауды ұйымдастыру. Жануарлар әлемін қорғауды құқықтық қамтамасыз ететін құжаттарды жергілікті халықтың дәстүрлі мәдениетімен байланыстыра қалыптастыру ежелгі ит тұқымдары өмір сүретін мемлекеттердің қайсысында болмасын, тек соңғы жылдары қолға алынған мәселе. Еуразия, Орта Азия, Шығыс Азия,

Оңтүстік-батыс Азия мемлекеттерінде соңғы жылдары Ежелгі ит тұқымдары саналатын тазы мен төбеттің әртүрлі тұқымдарының популяциясындағы өзгерістердің анық көрінуі «ит қорғау» мәселесін Үкімет деңгейіне алып келді. «Ит қорғау» ісіне әкімшілік-құқықтық жаңа көзқарасқа әлемнің бірқатар елдерінен қолдау тапқан. Адамзаттың ғасырлар бойына табиғатпен етене өмір сүруі, «ит пен адам» тіршілігінің ғасырлар бойына бір-бірімен бірге жасасып келуі қазіргі заманда оларға деген ерекше көзқарасты қалыптастырды.

Жануарлар дүниесі қорғауды құқықтық-нормативтік құжаттарын заңдастыру әлем елдерінің барлығында бар тәжірибе болғанымен, әр мемлекеттің жергілікті жануарлар тұқымдары мен сол мемлекеттегі «адам мен табиғат» тәжірибесінің қалыптасуына орай айырмашылықтар бар. Соның ішінде үй жануарларын қорғау мәселесін әкімшілік-құзырлық тұрғыдан қайсы органның меншігіне қарауын әр мемлекеттің Үкіметі өздері шешеді. «Ит» қорғау мәселесі Қазақстанда «Экология және табиғи ресурстар» министрлігіне қарайды. Ал, Түркия мемлекетінде «Түркия мемлекетін де үй жануарларын қорғау құзырлығы Ауыл және Орман шаруашылығы министрлігінің құзіретіне қарайды (Науванлар Коруна Кануну ве Йгилі Мевзуаті..., 2024). Түркияда «Жануарларды қорғау заңын» Түркияның Ұлттық Мәжілісі 2004 жылы 24 маусымда қабылдап, Түркия Республикасы 2004 жылы 1 шілдеде қол қойған. «Жануарларды қорғау туралы» заңға 2008, 2010, 2021 жылдары өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. Заңға сәйкес иттерге цифрлық ID талап етілген. 2024 жылы Түркиядағы «иесі жоқ» иттер мәселесін талқылаудан кейін «Жануарларды қорғау заңына» жаңа өзгерістер енгізу қызу саяси-әлеуметтік талқылауда алдағы орынға шықты. Заң жобасы Парламент спикеріне 2024 жылғы 12 шілдеде таныстырылды. Ұсыныспен заңның он жеті бабына өзгертулер енгізу ұсынылған. Түркиядағы «ит қорғау» мәселесіне байланысты жаңа гуманистік нұсқалар қатарында зоопсихиаторлар, Түркия ветеринарлық медицина қауымдастығы, Жануарларды қорғау орталығы «иесі жоқ» иттерді емдеу арқылы олардың өмірін сақтап қалуды алға тартқан (Науванлар Коруна Кануну иле Түрк..., 2024).

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі № 593 Заңына ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастама көтеруімен 2022 жылы 29 желтоқсанда Парламент қарап, 2023 жылы 3 қаңтарда ҚР Сенатының мақұлдауымен, №185-VII шешіммен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Заң 6 ай бойына халықтың ашық талқылауына, танысуына ұсынылып, 2023 жылы 3 шілдеде толық ресми күшіне енді.

Заңның ішкі баптары «Қазақы ит тұқымдары тазы мен төбет өсіру, сақтау, қорғауды дамытудың» құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық негіздерін қоса анықтайды. Қазақ жеріндегі ежелгі ит тұқымдары тазы мен төбет тұқымының азаю, тазақандылығының өзгеріске енуі, бұл өзгерістерді алдын алмаса тұқымның жойылу қаупі төнуі саяси-әлеуметтік сахнада күн тәртібіне шықты. Осылайша Қазақстан Үкіметі алғаш рет қазақы ит тұқымына ресми саяси көзқарасқа қолдау танытты.

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңының 1-бабының Кіріспе бөлімі 1-ші тармақшасы «қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту» деген сөзбен толықтырылды, ал 3-1 тармақшадағы «иттердің ұлттық және басқа да» деген сөздер «қазақы және басқа да ит» деген сөздермен ауыстырылды. Қазақы тұқымды иттерді машықтандыру, баулу, айтақтау және оларды практикалық пайдалануға даярлау», – деген ұғым қазақы тұқымды иттерді қорғау, іздеу, сақтақ жұмыстарына баулу мен үйретуді және (немесе) аң аулауға, спортқа және далалық сынақтарға даярлау екендігі де аталмыш Заңның Кіріспе бөлімінде түсіндіріледі (Қазақстан Республикасының кейбір..., 2024).

Қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік басқарудың негізгі негізгі мақсаты, біріншіден, қазақы ит тұқымдарының тазақандылығын

жандандыру, сақтауды және өсімін молайтуды қамтамасыз ету, екіншіден, қазақы ит тұқымдарының тазақанды тұқымдылығын қорғау болып табылады.

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Заңның 1-ші тарау, 1-бап, 63-3 тармағы бойынша «қазақы ит тұқымдарына – ежелгі тұқымдар – қазақы ит тұқымдарының бекітілген стандартына сәйкес келетін қазақы тазы мен қазақы төбет» жататыны бекітілді. Соның ішінде, тұқымы тазақанды қазақы тұқымды ит – қазақы ит тұқымдарының бекітілген стандартына сәйкес келетін және сол тұқымға жататын тегінің кемінде үздіксіз үш буыны туралы мәліметтер қамтылған шығу тегі туралы куәлігі бар қазақы тазы немесе қазақы төбет тұқымдас ит (1 бап, 73-3).

Қазақы ит тұқымдарының стандарты – қазақы тұқымды иттердің сыртқы тұрпаттық-бітімдік сипаттары мен пайдаланушылық қасиеттері бойынша сипаттамасы бойынша бекітіледі (1 бап, 63-4 тармақ).

Қазақы тұқымды иттерді сақтау, қорғау, тұқымын өсірумен айналысатын арнайы кинологиялық мекемелерде «бірыңғай тұқым-тегі кітабы» жинағы жасақталып, оған әрбір иттің шығу тегі, тұқымдылығы, сыртқы тұрпаттық-бітімдік сипаттамалары мен өзге де қасиеттері туралы мәліметтер көрсетіледі (1 бап, 63-5 тармақ), олардың әрқайсысына тұқым-тегі туралы мәліметтерді қамтитын құжат – «қазақы тұқымды иттің шығу тегі туралы куәлік» (1 бап, 63-6 тармақ) беріледі. Шығу тегі туралы куәлікке сәйкес «тұқымы таза қазақы тұқымды ит» деп қазақы ит тұқымдарының бекітілген стандартына сәйкес келетін және сол тұқымға жататын тегінің кемінде үздіксіз үш буыны туралы мәліметтер қамтылған қазақы тазы немесе қазақы төбет тұқымдас ит саналады (1 бап, 73-3 тармақ). Қазақы ит тұқымдарының мониторингі де осы Заңға сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақы ит тұқымдарын сақтауды және өсімін молайтуды қамтамасыз ету жүйесіне келесі құрызетті органдар кіреді: уәкілетті орган, уәкілетті органның ведомствосы және оның аумақтық бөлімшелері; қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы қызметті жүзеге асыратын өзге де мемлекеттік органдар; қазақы ит тұқымдарының ұлттық орталығы; кинологиялық қызметті жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалар кіреді. Қазақстанда қазақы ит тұқымдарын сақтау және қорғау мәселесін үйлестіру ҚР Экология және табиғатты пайдалану министрлігіне жүктелген.

Қазақстан Республикасының Үкіметінің қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы құзыретіне сай атқаратын міндеттері: жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы, сондай-ақ қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын әзірлеу және оның іске асырылуын қамтамасыз ету; қазақы ит тұқымын иелену, пайдаланудың жүзеге асыру бойынша атқарылатын істерге билік ету құқығын жүзеге асыру;

Қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы қызметті жүзеге асыру жөніндегі уәкілетті орган ҚР Экология және табиғатты пайдалану министрлігі болып саналады. Миністірліктің «ит» ісіндегі құзыреті келесі бағыттарды қамтиды:

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастырады және іске асырады және салааралық үйлестіруді жүзеге асыру

– қазақы ит тұқымдарын қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласында жергілікті атқарушы органдарды үйлестіруді және оларға әдістемелік басшылық жасауды жүзеге асыру;

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу, талқылауға салу және бекіту;

– «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жүргізілетін қазақы тұқымды иттерді есепке алуды жүргізу мониторингін жүзеге асырады.

Қазақы ит тұқымдарының ұлттық орталығы (бұдан әрі – Ұлттық орталық) қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту жөніндегі қызметті жүзеге асыру үшін уәкілетті орган айқындаған мамандандырылған ұйымның құрылымдық бөлімшесі болып табылады. Ұлттық Орталықтың құрылысы қазіргі таңда жүзеге асырылуда.

Ұлттық орталық қазақы ит тұқымдарын өсіруге қатысты келесідей міндеттерді жүзеге асырады:

- қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту жөніндегі қызметті жүзеге асыру;
- қазақы ит тұқымдарымен жұмыс істеу бойынша, оның ішінде кинологиялық қызмет бойынша сарапшыларды оқыту және мамандарды даярлау;
- шығу тегі туралы куәлік бере отырып, тұқымы таза қазақы тұқымды иттерді асырау және өсіру;
- уәкілетті орган айқындаған тәртіпке сәйкес Бірыңғай тұқым-тегі кітабын жүргізу;
- кинологиялық қызметті жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалармен бірлесіп, қазақы ит тұқымдарының стандарттарын әзірлеу;
- қазақы тұқымды иттердің сынақтарын, көрмелерін, байқауларын, әртүрлі дәрежедегі жарыстарын ұйымдастыру және өткізу;
- Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған өзге де қызметті жүзеге асыру (қазақы ит тұқымдарын ғылыми-зерттеу жобаларын жүзеге асыратын ұйым қызметкерлерінің бақылауына қолдау көрсету, фотосессия, БАҚ түсірілімдеріне, кино, т.б. танымдық-ақпараттық шараларға қатысуын ұйымдастыру, қолдау).

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік реттеу, яғни Үкіметтік құзырлы органдар тарапынан қадағалу, ұйымдастыру шаралары да іске қосылады. Мемлекеттік реттеу келесідей істерді қадағалайды:

- қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласында іргелі және қолданбалы сипаттағы ғылыми зерттеулер, қазақы ит тұқымдарын сақтау, дамыту және пайдалану бойынша селекция жүргізу;
- қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы селекциялық жетістіктерге сынақтар мен байқаулар жүргізу;
- «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қазақы тұқымды иттерді есепке алуды жүргізу арқылы жүзеге асыру (33-3-бап).

«Таза тұқымды иттердің, оның ішінде қазақ тазылары мен төбеттерінің генофондын қорғау» мәселесіне қатысты «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңына өзгерістер мен толықтырулардың енгізілуі қазіргі таңда елімізді қазақы ит тұқымдарын өсіруге халықтың ынтасын арттырды. Аталмыш Заңда қазақы ит тұқымдары тазы мен төбеттің қосылуынан өрбитін «дүрегей» иттер, қазақы қора иттері, қазақы ит тұқымдары мен өзге иттің қосылуынан өрбитін бұдан иттерді қорғау арнайы бапта көрсетілмейді, ол жалпы «ит қорғау» ұғымында бірге қарастырылады.

Далалық этнографиялық экспедиция барысында қария дерек кісілер ертеде біреудің тазысына зиян келтірсе орнына тазы күшігін, төбетке зиян келтірсе орнына төбет күшігін берген деген ақпарат жеткізді.

Итті аңға салуды құқықтық үйлестіру. «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі Заңының 9-бабы 1-тармағының 57) тармақшасына сәйкес Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 27 ақпандағы № 18-03/157 бұйрығына сәйкес «Аң аулау қағидалары» бекітіліп, Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 20 мамырда №11091 тіркелген. «Аң аулау қағидаларына» сәйкес «ұлттық аң аулауды» дамыту аясында «итпен аң аулау» құқықтық рәсімделеді. «Ұлттық аң аулау – әуесқойлық (спорттық) аң аулау объектісі болып табылатын жануар түрлерін аушы жыртқыш құстар мен қазақы

тұқымды иттерді пайдалана отырып, қару-жарақсыз аулау» мәселесі де осы Заңның 5 тарау, 32-бабының 4-ші тармағында бекітілген. «Ұлттық аң аулау» – аушы жыртқыш құстар мен аңшылық иттердің ұлттық тұқымдарын пайдаланып, әуесқойлық (спорттық) аң аулау объектісі болып табылатын жануарлар түрлерін олжалау болып табылады. «Аң аулау қағидалары» ресми құжатында көрсетілген «аңшы ит», «итпен аң аулау» категориясына қазақы ит тұқымы – тазы, төбетпен қатар аңшылар қолданатын аңшылық қабілеті бар өзге иттер де жатады (Аң аулау қағидаларын бекіту туралы..., 2024)

Заңға сәйкес жеке аңшылар және аңшылық шаруашылығы субъектілері қоғамдық бірлестіктерінің республикалық қауымдастығы аушы жыртқыш құстар (бүркіт, сұңқар, қаршыға т.б.) мен аңшылық иттерді, соның ішінде тазы мен төбетті пайдалана отырып, аң аулаудың ұлттық түрлерін дамытуды ұйымдастыруды жүзеге асыра алады.

Құсбегілік өнерді кәсіп еткен аңшылардың аушы құс бүркіт, сұңқар, қаршығамен бірге тазыны қоса баптап, бір аңшының қыс пен ит екеуін бірге баптап, бір-біріне үйретіп, аңшылық, салбурынға бірге алып шығуға үйретуі ертеден қалыптасқан халықтық білім. Қыран құстың томағасын алып тазыға әбден көзін үйретпесе салбурында тазының өзіне түсуі мүмкін. Тазы мен бүркітті қансонарға бірге алып шығу әдісін әсіресе Алматы облысы аңшылары жақсы меңгерген.

Ежелгі ит тұқымын сақтау, қорғау ісіндегі Орта Азиялық тәжірибелер. Қырғыз тайғанын сақтау, қорғау. Кеңестік дәуірде ежелгі ит тұқымдары арнайы статуска ие болмаса да, олардың асыл тұқымды ит ретінде маңызы жойылған жоқ. Қырғыз тайғаны 1983 жылы Мәскеудегі халықаралық иттер көрмесіне қатысуы арқасында өзіне әртүрлі мамандарының назарын аударған.

Қырғыз Республикасында 2017 жылдан бастап «Қырғыз тайғаны» жобасы мәселесі көтеріліп, 2018 жылдан бастап жоба іске қосылады. Қырғызстанда «Тайғанды өсіру өнері» номинациясын адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасы бойынша ЮНЕСКО-ның репрезентативті тізіміне енгізу мақсатында құжаттар дайындала бастады. Қырғыз тайғанын насихаттау жөніндегі іс-шаралар жоспары Қырғыз Республикасының Үкіметі 2019 жылғы 29 тамызда бекіткен қырғыз халқының ұлттық-мәдени мұрасын қорғау аясында жүзеге асырылуда.

Қырғыз тайғанын сақтау және өсіруге сәйкес нормативтік-құқықтық базаны күшейту де Үкімет деңгейінде көтерілген мәселе болды.

Қырғызстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және туризм министрлігі «Қырғыз Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 5 тамыздағы № 557 «Қырғыз Республикасының материалдық емес мәдени мұрасы элементтерінің классификациясы туралы ережені және Қырғыз Республикасының материалдық емес мәдени мұрасы элементтерінің ұлттық тізбесін бекіту туралы» қаулысына өзгерістер енгізуі үшін Қырғызстан үкіметінің «аңшылық ит тұқымдарын қорғауды күшейту және сақтау мақсатында дайындаған» құжатын жалпыхалықтық ашық талдауға ұсынған. Осындай жоспарлы атқарылған жұмысар нәтижесінде қырғыз тайғаны 2021 жылы «тайғанды өсірудің білімі мен дағдысы» атауымен Қырғыз Республикасының Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің ұлттық тізіміне енген.

Қырғыз Республикасында да қырғыз тайғанын Қырғызстаннан тыс жерлерге шығаруға заңмен тыйым салынған (Кыргызского тайгана планируют..., 2024) Ресей Императорлық археологиялық комиссиясының 1905 жылғы есебінде Пішпек уезінің Лебединовка селосы маңында егістік жер жырту кезінде тайғанның қола мүсіні табылғаны айтылған, әрі суреті берілген. Осы типтес тайғанның қола мүсіншелері 2008 жылы Қырғыз Республикасының Ыстық-Ата ауданы, Кең-Бұлун ауылы маңынан да табылған. «Манас» эпосында тайғанға тұтас бір аңыз арналады. Манас бұл итті Әндіжанға келе жатып жолықтырып, қалыңдықты алуға барған жерінде өзімен бірге алып, оған Құмайық деген ат

қояды. Қырғыздарда бұл лақап есім шеберлік пен батылдықты білдіреді. Қырғыз халқында итпен байланысты тағы бір аңыз нұсқасы қызықты. Бір аңшы иті мен малына шабуыл жасауды әдетке айналдырған қасқырға шыдай алмайды. Сосын қар лашыны балапанын ит етіп өсіруді ұйғарады. Аңшы оны ұясынан алып, жасырын жерде үйретіп, ет пен талқанмен тамақтандырған. Бір кезде балапан керемет, мінсіз, күшті және ақылды итке айналды. Қырғыз тілінде қар лашыны – құмай. Қырғыз халқы тайған иттің күшігін Құмай немесе Құмайық деп атап, ерекше мән береді. Манастың да күшікті Құмайық деп атауы тарих пен аңыздың тоғысуынан туындаған десе болады. *Қырғыз халқының пікірінде тайған «қуып ал және өлтір» деген мағына береді. Бірақ бұл ең алдымен иттің сипатымен түсіндірілетін бір ғана нұсқа. Тайғандар да ғасырлар бойы қырғыз халқының ата-бабаларына қызмет еткен. Ал адамның, кейде бүкіл отбасының өмірі көбінесе олардың төзімділігіне, аң аулау және қорғау қабілетіне байланысты болды.*

Қырғыз халқында «Тайған жүгірсе – құлағынан қан шығады» деген сөз бар. Бұл теңеу ең алдымен қырғыз тазыларының жүйріктігіне қатысты. Азулы тайған аңды қуып жету үшін соншалықты жылдамдықпен қуады, қуу кезінде олардың артқы аяқтары құлақтарын тырнап кетеді. Сонымен қатар, тайғандар қозғалыс жылдамдығын іс жүзінде төмендетпестен, қозғалыс траекториясын өткір бұрылыс жасап өзгерте алады. Олар сондай-ақ бірнеше сағат бойы тынымсыз олжа қууға да қабілетті. Ал олардың қасқырға шабатын азулы болуы олардың аңшылық қабілетінің генетикалық берілуімен байланысты. Зерттеуші ғалымдар қырғыз аборигендік ит тұқымы тайғанның шығу тегін Тянь-Шаньды мекендеген халықтың тағдырымен байланыстырады және тайғандар бұл жерлерде X-XII ғасырлардан бұрын белгілі болған, деген пікірге келеді (Маматов, Мураталиев, Самыкбаев, 2024)

Соңғы жылдарда қырғыз тайған тұқымының танымалдығының өсе бастауына қырғыз жерінде «Көшпелілер ойындарын» Халықаралық деңгейде өткізу ықпал етті. «Көшпелілер ойындары» тайған жарысы – ит жарысы – салбуурун – жыртықшы құстар мен тайғандармен күрделі аңшылық ойындары сияқты номинациялармен жалғасты. Көшпелілер ойыны барысында қырғыздың әдемі тайғандарының бейнелері мен фотосуреттері бүкіл әлемге тарады, әрі ойынға келген шетелдік мамандар мен туристер тайғанға көшпелілер өркениетінің символындай қарағаны сөзсіз.

2019 жылы Қырғыз республикасында «Қырғыз тайғаны» клубы Республикалық ветеринариялық инспекциямен бірлесіп арнайы санақ жүргізілген, сол кезде 2300-ге жуық тайған ресми тіркелген.

Қырғыз Республикасында 2023 жылы мемлекеттік органдардың қатысуымен және қолдауымен «Taigan Fest» халықаралық этнофестивалі өткен.

2024 жылы 9 сәуірде Ғапар Айтиев атындағы Қырғыз ұлттық бейнелеу өнері музейінде «Тайған – халық мұрасы» көрме-байқауы өткен. Келушілер назарына алуан түрлі шығармашылық стиль өкілдерінің – мүсіншілердің, жазушылардың, суретшілердің тайғанмен байланысты жұмыстары ұсынылады. Көрме қырғыз аңшы иттерін кеңінен насихаттау және оның тұқымын зерттеу мен сақтауға қоғамның назарын аудару мақсатында өткізіліп отыр (Киргизская борзая..., 2024; Озмитель, 2024).

2021 жылы 18 тамызда Қырғыз Республикасы Мәдениет, ақпарат, спорт және жастар саясаты министрлігі «Тайған тұқымды иттерді ұстау ережелері және тұқым стандарты» жобасын қоғамдық талқылауға шығарды. Құжат министрлер кабинетінің сайтында жарияланды.

Құжат қабылдаудың мақсаты – осы аңшылық ит тұқымын ұлттық мұраның элементі ретінде сақтау. Қырғыз үкіметі алға қойған міндеттің бірі – тайғандар «Бірыңғай электронды деректер» базасына тіркелуі керек. Тұқымды растайтын құжаттарды иесіне «Kyrgyz Taigan Club» қоғамдық бірлестігі береді.

Құжат – тайған иелеріне қатысты міндеттерді де белгілейді. Тайған иесі тайған ауырғанда, тайғанды зиянкестер шаққанда, ветеринарлық ауруханаларға тайғандар адам тістеген жағдайда тиісті орындардағы дереу хабарлауға міндетті. Құжатта басқа да бірқатар тыйымдар да қарастырылған. Мысалы, саябақтарда, алаңдарда, базарларда, жағажайларда, балалар ойын алаңдарында және басқа да қоғамдық орындарда тайғандармен жүруге болмайды. Көпқабатты үйлерде көршілерінде медициналық қарсы көрсетілімдер (аллергия және т.б.) болса тайғанды ұстай алмайды. Құжаттың қосымша бөлігін тайған тұқымының стандартының классификациясы құрайды (Министерство культуры разработало правила..., 2024).

Түркіменнің ежелгі ит тұқымын сақтау, қорғау тәжірибесі. Түркіменнің ежелгі ит тұқымына түркімен тазысы мен алабай жатады. Орта Азиядағы ежелгі егіншаруашылығы оазисі саналатын Алтындөпе қонысынан түркімен алабайының қыш мүсіншесі табылған. Археологиялық артефактілерге қарап, жергілікті ғалымдардың зерттеуінше түркімен алабайы б.э.д. III–II мыңжылдықтарда да түркімен жерінде өмір сүрген. Түркіменстан – ежелгі ит тұқымдарын сақтау, қорғауға Орта Азия елдерінен алғаш ден қойған мемлекеттердің бірі. Түркіменстанда соңғы жылдары «ахалтеке» деп аталатын жылқы типімен қатар түркімен алабайын тарихи-мәдени мұра деп танып оның бірегей тұқымын сақтау, зерттеу және әлемге кеңінен танымал ету мақсатында көптеген іс-шараларды тұрақты жүргізуде. Түркіменстанның бұрынғы Президенті Гурбангулы Бердымухамедовтың ұсынысымен 2020 жылы түркімен алабайына Ашхабад қаласында биіктігі 15 м ескерткіш орнатылды, 2021 жылы «Еңбегі сіңірген ит өсіруші», «Халық ит өсірушісі» құрметті атақтары, «Түркіменнің өжет алабайы» атты медаль бекітіліп, қолданысқа енген (Президент Туркмении ограничил..., 2024).

Түркіменстан кинологтары XX ғасырдың 30-жылдарының аяғында ортаазиялық шопан иттерге, соның ішінде алабайдың қой отарын қорғауға бағуға деген қабілетіне ерекше көңіл бөле бастаған. Ол кезеңде алабайдың ең жақсы тұқымдары Мары облысында ұсталған екен. Кеңестік кезеңде алабайларды КСРО аумағындағы әскери питомниктерге сынақтан өткізу үшін экспорттаған. Алабайлар із кесу, іздеу және күзет шеберлігіне үйретуге қабілетті болған. Алабайлар түркімен шекарасын қорғау қызметіне тартылған.

Түркіменстанда 2021 жылы алғаш рет ресми «Алабай күні» қазақ айының соңғы жексенбісі болып бекітіліп, алабай төбет иттің тұқымының ең жақсы түрлеріне арналған алғашқы байқау да 2021 жылы өткен (В Туркменистане приняли закон..., 2024).

Түркіменстан үкіметінің төменгі палатасы 2022 жылы 18 шілдеде «Ит өсіру және кинологиялық қызмет туралы» Заңды талқылап, осы жылдың 24 шілдеде Түркіменстан Президенті Сердар Бердымухамедов Заңға қол қояды (Туркменские борзые..., 2024)

26 шілде 2022 жылы Түркіменстан Президенті Сердар Бердымухамедов түркімен алабайы мен алабай күшігін елден тыс жерге шығаруға шектеу қою туралы жарлық қабылдайды. Мемлекет Заңына сәйкес алабай иесі алабайды Түркіменстаннан тыс жерге шығаруға Үкімет шешімін алу арқылы ғана жүзеге асыра алады (Президент Туркмении ограничил..., 2024).

Түркімен алабайы – тарихи-мәдени мұра нысаны статусын алуына сәйкес, ит өсіру саласында еңбегімен танылғандар мемлекеттік сыйақы қарастырылған. Түркіменстан мемлекетінің Заңнамасына сәйкес алабай таластыруды құмарға айналдыру қылмыстық іс саналады. Түркімен тазысы да түркімен халқының ахалтеке асыл тұқымды жылқысы мен алабай қатарындағы Ұлттық мұрасы болып саналады. Түркімен халқы тазының құны, яғни бағалануы аса қымбат, сыны ерекше деген түркімен тазысының құны түркімен жылқысы ахалтеке құнымен тең.

Тазы қорғау ісіндегі Өзбекстандық тәжірибе. Өзбекстан Республикасының № 545-1 «Жануарлар әлемін қорғау және пайдалану заңы» 1997 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.

Өзбекстанның жануарларды қорғаудың құқықтық-нормативтік құжаттары Өзбекстандағы ежелгі ит тұқымы тазыны да қамтиды.

Кинолог С.Азадовтың есептеуінше, 2011 жылы Өзбекстанда тазақанды тазы тұқымының саны 400 дей ғана болған. Өзбекстандағы тазылардың негізгі дені Оңтүстік Қызылқұмды мекен еткен қазақтардың қолында (Азадов, 2024) Өзбекстанда жергілікті халықтан көрі, этникалық қазақтар қосында тазының болуы қазақтардың Оңтүстік Қызылқұм ауылдарында шоғырланып, дәстүрлі тұрмыс-тіршілік ырғағын сақтап отыруымен байланысты. Қызылқұм тақылары құмды алқаптың аңшылық кәсібіне бейімделген. Жергілікті этникалық қазақтар арасында аңшылықпен аты шыққан, тазақанды тазыны екі жылқы берсе де айырбастамайды. Тазыға құмартқан әр үй күшік кезінен өсіреді, қарғыбау салмайды, байламайды, құмдағы аңшылыққа өз табиғатынан бейімделеді.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі заманғы инновациялық қоғам қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-тіршілігінің барлық қырына әсер еткені белгілі. Қазақ халқының мәдени құндылықтарының бірі қазақы тазы мен қазақы төбеттің тазақанды тұқымдарының күрт азайып, түр-типтерінің өзгеріске енуі соңғы жылдары анық көрініс таба бастады.

Зерттеу барысында ежелгі және қазақы ит тұқымдарының қазіргі кезеңде азаюы мен түр-типтерінің өзгеріске енуінің бірнеше себептері бары анықталды, олар:

– XVIII–XIX ғасырларда орыс әскерилерінің, саяхатшылардың келуі, қоныстануымен бірге еуропалық өзге ит тұқымдарының келуі, олардың жергілікті ит тұқымдарымен қосылуы;

– XX ғасырдың басында көшпелі мал шаруашылығынан отырықшы мал шаруашылығына ауыса бастауы қазақы ит тұқымы тазы мен төбетке деген тәуелділіктің бәсеңдеуіне алғы шарт болды;

– көшпелі өмір салтынан отырықшылық мәдениетке ауысу дәстүрлі аңшылық ырғағының бұзылуына, салбурын, қансонардың дәстүрлі, құмар аңшылық ретіндегі ролінің бірте-бірте төмендей бастауы, аңшының тазыны салбурынға қыран құспен бірге алып шығу дәстүрінің өзгеріске еніп, жойылу қаупіне жетуі;

– Кеңес үкіметінің «ұжымдастыру» саясаты, ашаршылық жылдарындағы дәстүрлі мал шаруашылығынан қол үзу;

– ашаршылық жылдарындағы көрші мемлекеттерге қоныс аударғанда итінің иесімен бірге кетуінің қазақ жеріндегі ежелгі ит тұқымдарының санының азаюына әсер етуі;

– соғыс, соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру жылдарында ежелгі ит тұқымдарының қараусыз қалуы;

– тазы мен төбет арасындағы будан тұқым дәрегейді өсірудің орын алуы, будан тұқымдарды аңшылыққа салу әдісінің кең таралуы;

– дәстүрлі аңшылықтың глобализация әсерінен трансформациялануы, заманауи көліктер, моторлы қар шанасы сияқты техникалармен аңға шығудың орын алуы, тазамен аң қағу, қуу, қақпайлауды техникалық көліктердің ығыстыра бастауы;

– XX ғасырдың екінші жартысынан қазақ жерінде адам санының көбеюі, қала тұрғындары санының артуы себепті, адам қауіпсіздігін сақтауға орай ежелгі ит тұқымдарының мойнына қарғы бау салып, байлап ұстаудың көбеюі, тазыға шикі еттен көрі піскен тағамды берудің орын алуы олардың аңшылық қабілетін төмендету үрдісінің орын алуы;

– көшпелі мал шаруашылығының тоқтауына орай қазақы төбеттің алыс жол жүруі тоқтады, жыл бойына қыстау, көктеу, жайлау, күздеу арасында ұзақ жол жүруді еңсергеннен сіңір еттері, тармысы тартылған денесі шымыр, қимылы ширақ төбеттердің азаюы;

– Кеңестік дәуір мен Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында дәстүрлі аңшылық ырғағының бұзылуынан қазақ тазысының шашақ тұқымына қарағанда жарғақ тұқымының күрт азайып кетуінің орын алуы;

– ежелгі ит тұқымдарын құқықтық қорғауға үкімет, әкімшілік және қоғам тарапынан аса мән берілмеуі.

Қазақ халқының ежелгі және қазіргі заманғы мәдениетінде тазы мен төбеттің орнын этнозооархеологиялық зерттеу барысында қазіргі кезеңде елді мекендер арасында тазы мен төбеттің тазақандылығын сақтауды үйлестіріп атадан балаға мұра еткен дәстүрлі мал шаруашылығынан және дәстүрлі аңшылықтан қол үзбей отырған малшы, аңшы қауымы тіркеуге алынды.

Қорытынды

Ит иесінің көңіл-күйін қабылдауға, бұйрықтарын орындауға, түсінуге қабілетті жануар. Ит белгілі бір себептен иесінен алыстап кеткен жағдайда иесіне қайта оралуы арқылы адамды өзінің оң энергиясымен қоршап алады. Ит кез-келген жастағы адаммен тез қарым-қатынас жасайды. Жалпы иттердің ішінде Орта Азиялық ежелгі ит тұқымдарының тазы типтерінің барлығы аңшы ретінде қосалқы кәсіпті иесімен бірге атқарса, төбет типтес иттер аңшы, қорғаушы, сақшы, күзетші, малшы ретінде иесімен бірге дәстүрлі кәсіп иесі ретінде маңызды.

Орта Азия мемлекеттерінің қайсысы болмасын соңғы 10 жылдықта ежелгі ит тұқымдарының түрлерінің жойылу, азаю қаупін басынан кешірді. Сондықтанда соңғы жылдары көршілес мемлекеттер бірінен соң бірі ежелгі ит тұқымдарын сақтау, қорғауға ден бұрды. Орта Азиядағы ежелгі ит тұқымдарының тазы, төбет, тайған, алабайдың шығу тегі, таралу тарихы, атауының этимологиясы жөнінде ғалымдар арасында әлі ортақ пікір жоқ.

Орта Азияның және Еуразияның ежелгі ит тұқымдарының қай түрі болмасын өзінің таралған өңірінде және өзін иемденген халықпен тарихи дәуірлерден бірге жасасып келе жатырған көне тұқым ретінде адамзаттың тарихында алатын өз орны бар. Адамзаттың күнделікті тұрмыс тіршілігінде, дәстүрлі дүниетанымында, шаруашылығында, ғұрып, наным-сенімдер жүйесінде иттің алатын орны туралы ақпараттардың да ұрпақтан ұрпаққа келіп жетуі ежелгі ит тұқымын «ұлттық құндылық» деп қарау мәселесін күн тәртібіне шығарды.

Орта Азия мемлекеттері арасында соңғы жылдар ішінде өз халқына тиесілі ежелгі ит тұқымдарын халық мұрасы, Ұлттық мұра ретінде бағалау үрдісінің Үкімет деңгейіндегі бағдарлы жобаларының «ортақ келісімдей» іске қосылуына ежелгі ит тұқымдарының тарихи болмысының өзгеріске ұшырауы, санының азаюының анық көріне бастауы әсер етті.

Орта Азия мемлекеттерінің қайсысында болмасын ежелгі ит тұқымдарының Қазақстан Үкіметінің қазақы ит тұқымы – тазы/төбет, Қырғыз Үкіметінің қырғыз ит тұқымы – тайған, Түкіменстан Үкіметінің түркімен ит тұқымы – тазы/алабай өсіру, қорғау, сақтау мәселесін Үкімет деңгейінде көтеріп, «Ұлттық құндылық» ретінде қарауы қолға алынып, осы мәселеге қатысты әр мемлекет өзінің бағдарлы жобасын іске қосты. Ежелгі ит тұқымдарының өз мемлекетінде санының азаюы, таза қанды тұқымдарының жойылу қаупіне жетуі, таза қандылардың өзге тұқымдармен буданға түсуі ғалымдар арасында «иттану» жаңа ғылыми бағытының негізін қалады. Орта Азия мемлекеттерінде әлем елдерінде қалыптасқан тәжірибелермен қатар ежелгі ит тұқымдарын қорғаудың құқықтық-нормативтік құжаттары жасалып, қолданысқа енгізілді.

Қазақстанда ежелгі ит тұқымдары тазы мен төбет Ұлттық код ретінде статуска ие болып, «Ұлттық бренд», Қазақстанның материалдық емес мәдениет мұраларының Ұлттық тізіміне» қосылды. «Тазы» стандарты бекітіліп, халықтық талқылауға ұсынылды, «төбет»

стандарты жобасы іске қосылды («Қазақы ит тұқымдарының...», 2024) Осылайша соңғы үш жылда елімізде «ежелгі ит тұқымымен» байланысты байырғы халықтық білім негізінде итке қатысты жаңа гуманистік көзқарас қалыптасты. Тазы мен төбеттің «Ұлттық» статус алуы оларды шекара қызметіне тарту ісіне де жол ашты. Бұл күні ел қауіпсіздігін қамтамасыз етуде із кесу, іздеу, табу, шекара күзетуге тазы мен төбетті үйрету, баулу, пайдалану жүзеге асырылуда және оң нәтижесін беруде.

Орта Азия мемлекеттерінің ежелгі ит тұқымдарын сақтауды құқықтық қорғауы дәстүр мен тарихқа құрмет болып саналады. Ежелгі ит тұқымдары «тірі ескерткіш» ретінде ит өсірушілердің талғам, талабын толық қанағаттандыра алады. Қазіргі таңда ит өсірушілердің ежелгі ит тұқымдарын ұлттық спорттық жарыстарға, мәдени көрмелерге қатыстыру белсенділігі артты. Ал, дәстүрлі мал шаруашылығы, дәстүрлі аңшылықтан қол үзбеген қазақы ортада, шалғай малшылар мекенінде тазы мен төбеттің тазақандылығы генетикалық тұрғыда сақтау ісі құқықтық, әкімшілік үйлестірілген «атадан балаға мирас еткен құндылық» ретінде қалыптасқан.

Аборигендік ит тұқымдарының генезисін, толық ұлттық келбетін жасау ісі – селекционер, кинолог, зоолог, генетик, тарихшы, антрополог, археологтардың ынтымақтастықта жұмыс жүргізуіне мүдделі. Яғни, бізге тек сақтауда ғана емес, сонымен қатар тұқымның тарихын, дамуын және селекциясын зерттеуге көмектесетін барлық сала мамандарының пәнаралық байланыста болуы аса маңызды. Ежелгі ит тұқымдарын ғылыми-танымдық тұрғыда журналистикалық насихаттау да басты назардан түспегені абзал. Аборигендік ит тұқымдарын қорғаудың құқықтық-нормативтік құжаттарын «құқықтық этнология» тұрғысынан талдау жасау дәстүрлі мәдениеттегі иттің роліне баға беру ісінде маңызды роль атқарады.

Әдебиеттер:

«Қазақы ит тұқымдарының стандартын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрінің міндетін атқарушының 2023 жылғы 30 наурыздағы №101 бұйрығына өзгеріс енгізу туралы /<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034346>. (Қаралған күні: 14.08.2024).

Hayvanlari koruma kanunu ile türk ceza kanununda deęişiklik yapilmasina dair kanun / [Электронды ресурс] <https://www.haytap.org/tr/hayvanlari-koruma-kanunu-ile-turk-ceza-kanununda-degisiklik-yapilmasina-dair-kanun> (Қаралған күні: 13.06.2024).

Hayvanlari Koruma Kanunu ve İlgili Mevzuatı [Электронды ресурс] / <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Menu/46/5199-Sayili-Hayvanlari-Koruma-Kanunu-Ve-Ilgili-Mevzuati> (Қаралған күні: 03.03.2024).

Азадов С. Тазы, освещенная всевышнем. 02.03.2021. [Электронды ресурс] <https://sreda.uz/rubriki/bio/tazy-osvyashennaya-vsevyshnim/> (Қаралған күні: 07.08.2024).

Аң аулау қағидаларын бекіту туралы [Электронды ресурс] / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011091>. (Қаралған күні: 07.07. 2024).

Әлімбаев Н. Көшпелі қазақ қоғамындағы әдеттік-құқықтық қатынас пен іс-тәжірибенің антропологиясы (XVIII–XIX ғ. 60-жылдары) // *Turkic Studies Journal*. 2024. Т. 6. № 2. 23–56-б.

В Туркменистане приняли закон о защите генофонда местных алабаев [Электронды ресурс] /<https://mir24.tv/news/16516311/v-turkmenistane-prinyali-zakon-o-zashchite-genofonda-mestnyh-alabaev> (Қаралған күні: 07.08.2024).

Добросмыслов А. Разведение и содержание киргизами собак // *Тургайская газета*. №35. 30 август, 1898. С. 2–3.

Киргизская борзая [Электронды ресурс] / <https://petstory.ru/knowledge/dogs/dog-breeds/taugan/> (Қаралған күні: 15.07.2024).

Кыргызского тайгана планируют включить в список культурного наследия ЮНЕСКО / [Электронды ресурс] https://kaktus.media/doc/424871_kyrgyzskogo_taygana_planiryut_vkluchit_v_spisok_kyltyrnogo_nasledii_unesco.html (Қаралған күні: 15.07.2024).

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. ҚР Заңы 2023 жылғы 3 қаңтардағы №185-VII ҚРЗ [Электронды ресурс] /<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000185> (Қаралған күні: 05.05.2024).

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. ҚРМОМ энциклопедиясы. 5 томдық. Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Әлем Даму Интеграция, 2017. 845 б.

Маматов Н.Э., Мураталиев Б.А., Самыкбаев А.К. История и возращение Кыргызской аборигенной породы собак-тайган. [Электронды ресурс] <https://elibrary.ru/item.asp?id=36452435> (Қаралған күні: 12.07.2024).

Министерство культуры разработало правила содержания тайганов и стандарт породы [Электронды ресурс] https://24.kg/obschestvo/204283_ministerstvo_kulturyi_razrabotalo_pravila_soderjaniya_tayganov_inbspstandart_porodyi. (Қаралған күні: 03.08.2024).

Озмитель М. Как сохранить кыргызского тайгана [Электронды ресурс] /<https://rg.ru/2024/03/20/vozvrashchenie-tajgana.html> (Қаралған күні: 17.08.2024).

Орынғалиұлы А. Қазақтың қайран төбеті-ай! // Егемен Қазақстан 2018. 05 қаңтар.

Президент Туркмении ограничил вывоз алабаев из страны / [Электронды ресурс] <https://lenta.ru/news/2022/07/26/alabay/>. (Қаралған күні: 17.08.2024).

Слудский А.А. Азиатская борзая тазы и охота с ней. Алма-Ата: Казполиграф, 1939. 28 с.

Тоқтабай А. Қазақ тазысы. Казахская борзая тазы. Kazakh borzoi tazy (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Алматы: Атамұра, 2003. 160 б.

Тоқтабай А. Қазақ төбеті берік қолда // Қазақтың киелі жерлері (тарихи-архитектуралық, этнографиялық зерттеулер, мақалалар, фольклорлық деректер). Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2021. 304 309 б.

Туркменские борзые – Тазы [Электронды ресурс] / <https://turkmenportal.com/catalog/1253>. (Қаралған күні: 19.08.2024).

References:

Alimbay N. (2024) Koshpeli kazakh qogamyndagi adettik-quqitiq qatynas pen is-tajirbienin antropologiasy (XVIII–XIX ғ. 60-жылдары) [Anthropology of legal relations and practice in nomadic Kazakh society (XVIII–XIX centuries. 60s)]. Turkic Studies Journal. T.6. № 2. P. 23–56 (in Kaz.).

An aulau hagdalarin bekitu [On approval of hunting rules] / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011091> (Karalgan kuni: 7.07.2024). (in Kaz.).

Azadov S. (2024) Tazy, osveshennaiya vsevishniem [Basins illuminated by the almighty] / <https://sreda.uz/rubriki/bio/tazy-osvashennaya-vsevyshnim> 02.03.2021. (Date: 07.08.2024). (in Rus.).

Dobrosmyslov A. (1898) Razvedeniye I soderzhaniye kirgizami sobak [Breeding and maintenance of dogs by Kyrgyz people]. Turgayskaya gazeta. № 35. 30 August, P. 2–3. (in Rus.).

Hayvanlari koruma kanunu ile türk ceza kanununda deęişiklik yapılmasına dair kanun [The law on the amendment of the law on the protection of animals and the Turkish criminal code]. / <https://www.haytap.org/tr/hayvanlari-koruma-kanunu-ile-turk-ceza-kanununda-degisiklik-yapilmasina-dair-kanun>. (Date: 13.06.2024). (in Tur.).

Hayvanları Koruma Kanunu ve İlgili Mevzuatı [Animal Protection Law and Related Legislation] / <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Menu/46/5199-Sayili-Hayvanlari-Koruma-Kanunu-Ve-Ilgili-Mevzuati> (Date: 03.03.2024). (in Tur.).

«Kazakhy it tukymdarynin standartyn bekitu turaly» Kazakhstan Respublikasy Ekologiya jane tabigi resurstar ministrinin mindetin atkarushinin 2023 jilgy 30 naurizdagdy №101 burygina ozgeris engizu turaly [On amendments to the order of the Acting Minister of Ecology and natural resources of the Republic of Kazakhstan dated March 30, 2023 No. 101 «on approval of the standard of Kazakh dog breeds»] /<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034346> (Date: 14.08.2024). (in Rus.)

Kazakhstan Respublikasinin keibir zannamalik aktilerine kazakhi it tukymdarin saktau jane osimin molaitu maseleleri boinsha ozgerister men tolyktirular engizu turaly. KR Zahy 2023 jylgy 3 kantardagy №185-VII KRZ [On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the issues of preservation and reproduction of Kazakh dog breeds. Law of the Republic of Kazakhstan dated January 3, 2023 No. 185-VII RKL] / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000185> (karalghan kuni: 5.05.2024). (in Kaz.).

Kazaktyn etnografiyalik kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. Vol. 3. Almaty: RPK «Slon» DPS, 2012. 736 s. (in Kaz.).

Kirgizskaya borzaya [Kyrgyz Greyhound] / <https://petstory.ru/knowledge/dogs/dog-breeds/taigan/> (karalghan kuni: 15.07.2024). [in Russian].

Kyrgyzskogo taigana planiruet vkluchit v spisok kulturnogo naslediya UNESKO https://kaktus.media/doc/424871_kyrgyzskogo_taygana_planiryut_vkluchit_v_spisok_kylytynogo_nasledia_unesco.html (Date: 15.07.2024). (in Rus.).

Mamatov N.E. Murataliyev B.A., Samykbayev A.K. (2024) Istoriya i vozrajdeniya Kirgizskoi aborigennoi porodi spbak-taigan [The history and revival of the Kyrgyz aboriginal dog breed-taigan.] (Date: 12.07.2024). (in Rus.).

Ministerstvo kultury razrabotalo pravila soderjaniya taiganov i standart porady [The Ministry of Culture has developed rules for the maintenance of taigans and a breed standard] https://24.kg/obschestvo/204283_ministerstvo_kulturyi_razrabotalo_pravila_soderjaniya_tayganov_inbspstandart_porodyi (Date: 03.08.2024). (in Rus.).

Oryngaliuly A. (2018) Kazakhtyn kairan tobetteri-ai! [It's a pity for the Kazakh greyhound], Egemen Kazakhstan, 05.01.2018. (in Kaz.).

Ozmitel M. (2024) Kak sohranit kyrgyzskogo taigana [How to save the Kyrgyz taigan] /<https://rg.ru/2024/03/20/vozvrashchenie-tajgana.html> (Date: 17.08.2024). (in Rus.).

Prezident Turkmenyi ogranichil vivot alabayev iz strany [The President of Turkmenistan has restricted the export of Alabai from the country] / <https://lenta.ru/news/2022/07/26/alabay/> (Date: 17.08.2024). (in Rus.).

Sludsky A.A. (1939) Aziyatskaya borzaya tazy i ohta s nei [The Asian greyhound tazy and hunting with it]. Alma-Ata: Kazpoligraf. 28 p. (in Kaz.).

Tokhtabay A. (2003) Kazakh tazisy [Kazakh borzoi tazy] (Kazakh, orys, agylshyn tilderinde). – Almaty: «Atamura». 160 b. [in Kazakh]. (in Kaz.).

Tokhtabay A. (2021) Kazakh tobeti berik qolda [The Kazakh tobet is in strong hands]. / In the book: Kazakhtyn kieli jerleri (tarihi-arhitekturalyk, etnografiyalik zertteuler, makalalar, folklorlyk derekter). Almaty: Litera-M. P. 304–309/ (in Kaz.).

Turkmenskie borsyie – Tazy [Turkmen greyhounds - Tazy] / <https://turkmenportal.com/catalog/1253> (Date: 19.08.2024). (in Rus.).

V Turkmenistane prinynali zakon o zashite genofonda mestnyh alabayev [Turkmenistan has adopted a law on the protection of the gene pool of local Alabai] /<https://mir24.tv/news/16516311/v-turkmenistane-prinynali-zakon-o-zashchite-genofonda-mestnyh-alabaev> (Date: 07.08.2024). (in Rus.).

¹Қожахметов Б. ²Картаева Т. ³Бейсеғулова А.

^{1, 2, 3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹explorer_kz@mail.ru, ²kartaeva07@gmail.com, ³aika_n75@mail.ru

ПРАВОВОЙ ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОХРАНЫ ДРЕВНИХ ПОРОД СОБАК: НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Изучение истории и возрождение древних (аборигенных) пород собак, в том числе казахской тазы (борзой)/тобета (сторожевая), киргизской тайгана, узбекской тазы, туркменской тазы, алабая, является очень важной в условиях сложных взаимоотношений «человека и природы». Казахские, киргизские, узбекские борзые — являющиеся представителями семейства восточных борзых, встречающиеся на территории от Северной Африки до Средней Азии. А тобеты являющиеся одной из древней пород, встречаются по всей Евразии в плоть до юго-западной Азии. Нет сомнений в том, что родиной борзых и тобетов является Средняя Азия. В сознании народа прочно утвердилось представление о собаке как об одном из «семи сокровищ» казахского народа. Хотя существуют разные версии «Семи сокровищ», во всех версиях собака включена в перечень, как одно из сокровищ и знания о «собаке» передавались от отца к сыну в неизменном виде. Являющиеся одной из культурных ценностей казахского народа чистокровные породы казахской борзой и тобета в последние годы уменьшилось, а в некоторых регионах и вовсе исчезли. Численность породы борзых «жаргак» значительно ниже, чем породы «шашак». Изменение вида и типов чистокровных тобетов стало очевидным в последние годы и вызвало беспокойство среди традиционных собаководов. После общественного мнения о уменьшении и изменении чистокровных тазы и чистокровных тобетов поднятые сторонниками сохранения древних пород собак, традиционных собаководов и профессиональных кинологов, это проблема получила поддержку на правительственном уровне.

Благодарность: *Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «Этнозооархеологическое изучение роли волка и собаки в древней и современной культурах Казахстана» (индивидуальный регистрационный номер: AP AP14869303).*

Ключевые слова: *Собака, борзая, кобель, семь сокровищ, святость, правовая этнология.*

¹Kozhakhmetov B. ²Kartayeva T. ³Beisegulova A.

^{1, 2, 3} Al-Farabi Kazakh Tational University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: ¹explorer_kz@mail.ru, ²kartaeva07@gmail.com, ³aika_n75@mail.ru

LEGAL ETHNOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROTECTION OF ANCIENT DOG BREEDS: THE EXAMPLE OF TURKEY AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract. Studying the history and revival of ancient (aboriginal) dog breeds, including the Kazakh greyhound/shepherd dog (*tobet*), Kyrgyz sighthound, Uzbek greyhound, Turkmen greyhound, alabay breeds, is a very significant event in the context of the complicated relationship between «man and nature» nowadays. Kazakh greyhound, Kyrgyz greyhound, Uzbek greyhound is a member of the Eastern greyhound family which is found from North Africa to Central Asia. Moreover, tobets are ancient dog breeds that found from Eurasia – to south-west Asia. There is no doubt that Central Asia is considered the homeland of greyhound and tobet. The sacred consideration of the dog as one of the «seven treasures» of the Kazakh people is firmly entrenched in the minds of Kazakhs. Although there are different versions of the composition of «seven treasures», in all version the cognition of «dog» was passed from generation to generation without change. In recent years, it has been clearly seen that the number of pure breeds of Kazakh greyhound and Kazakh tobet, one of the cultural values of the Kazakh people, has decreased and it is completely absent in some regions. As well as, the number of zhargak breeds of greyhound has significantly reduced than shashak greyhounds. The change in the species of tobets has become evident in recent years and has caused concern among traditional dog breeders. Supporters of ancient dog breeds, traditional dog breeders and professional cynologists have received support at

the government level for open public opinion regarding the decline and entry into change of purebred greyhounds and purebred tobets.

Acknowledgement: The article was made within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Ethnozooar-chaecological study of the role of the wolf and dog in the ancient and modern cultures of Kazakhstan» (individual registration number: AP 14869303).

Keywords: Dog, greyhound, male, seven treasures, holiness, legal ethnology.

Авторлар туралы мәлімет:

Қожахметов Бағашар, PhD докторант (археология және этнология), әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Бейсеғулова Айнура Қыдырғалиқызы PhD доктор (археология және этнология), әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Кожахметов Бағашар, PhD докторант (археология и этнология), Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бейсеғулова Айнура Кыдырғалиевна, PhD доктор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kozhahmetov Bagashar B., PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan.

Kartaeva Tattygul E., Candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan.

Beisegulova Ainura K., PhD, Al-Farabi Kazakh national, Almaty, Kazakhstan.